

Da landbolivet blev en by i provinsen

Essay om landbrugets bevidsthedsformer under forvandling

Af Johs. Nørregaard Frandsen

Det danske kulturlandskab er et plastisk billede under stadig forandring. Det ligner den menneskelige bevidsthed ved at være præget af samtiden, men også rumme betydelige spor af lange historiske linier bagud. I landskaberne uden for bymæssig bebyggelse kan sporene af de store landboreformer omkring 1800 stadig tydeligt læses, mens bygninger og agerbehandling fra andelstiden også findes endnu som afsatte tegn, der fortæller deres historie. De seneste cirka 30 år har føjet nye signaturer til. De er der i form af byernes vokseværk og vejanlæggenes gigantiske tegninger. Og de er der i form af større, ensartede markplaner med færre levende skelhegn og et moderne, industribetonet landbrugsbyggeri, hvis høje gastætte siloanlæg rager op. Urbanisering og industrialisering har bredt sig ud i landskabet, ligesom det har bredt sig ind i bevidsthedsformerne.

Spredt ud over det ganske land ligger stadig i hundredevis af mejeribygninger som levn fra andelstiden. Der er oftest tale om en anden generation af bygninger, opført i første halvdel af dette århundrede som afløsere for huse fra 1880ernes pionértid. De er solidt grundmurede og rødstensfacaden afsluttes i en myndig frontispice, der fremhæver andelsselskabets navn udvirket i store smedejernsbogstaver. Bygningens ydre vidner om konsolidering og om en vis selvbevidsthed.

Bag facaden har virkeligheden forandret sig. I dag er disse bygninger enten omfunktionerede til andre formål – eller de står tomme. Det er en særegen oplevelse at besøge en mejeribygning, som er tømt for funktioner og maskininventar. Er det historiens sus, man hører, eller blot vinden gennem de smadrede ruder? Der er højt til hvælvingerne, måske er det derfor det tomme, hvide rum midt i forfaldet og knust glas forvandler sig til en katedral fra en svunden epoke. I hvert fald fortæller de tomme mejerier, at landbruget ikke længere forarbejder sine produkter decentralt, og de er et synligt tegn på en historisk landbokulturs forandring.

Pandrup Andelsmejeri i Jetsmark Sogn, Vendsyssel, blev nedlagt i 1988, samme år som det kunne fejre 100 års jubilæum. Da mejeriet var på sit højeste, havde man 220 leverandører, de sidste år før afviklingen var der 15.

Denne landbokultur havde sin tid fra omkring 1880 til omkring 1960. Det var andelslandmandens epoke. Den regnes for at have været en stærk og selvberørende kultur. Men denne styrke var relativ.

I slutningen af forrige århundrede rejste erhvervet sig af en krisesituation med omlægning til animalsk produktion og organiseringen af den økonomiske andelsbevægelse som væsentlige løftestænger. Desuden placerede landbruget sig som midtpunkt for en sognebondekultur og i en folkelig oplysningsbevægelse, der foruden af de nyetablerede folkehøjskoler forvaltedes lokalt i et voksende net af foreningsvirksomhed.

Det var alt sammen forhold, som var med til at forme hverdagslivet på landet, og dermed til at etablere en særlig landbokultur. Landbruget konsoliderede sig i første halvdel af det 20. århundrede som et økonomisk, ideo-

Mens facaden på Pandrup Andelsmejeri stadig er intakt, som modstående foto viser det, så demonstrerer bygningens bagside tomheden. Tidens tand er hjulpet på vej af stenkast mod de fristende ruder.

logisk og politisk magtfuldt erhverv. Samtidig lukkede det sig om sine egne hverdagsforhold og om sin egen selvforståelse. Denne kulturelle afgrænsning var længe en styrke, men forvandlede sig efterhånden til en ideologisk konstruktion, der spærrede for udvikling og et befordrende samspil med andre samfundsgrupper og sektorer.

I denne tillukning skal man utvivlsomt søge én af forklaringerne på, at landbrugets livsformer blev løbet over ende med en sådan hastighed og voldsomhed af industrisamfundets og de bymæssige normer, som det faktisk skete, da landbokulturen for alvor blev sat under pres af det moderne velstandssamfund fra og med slutningen af 1950'erne. Den tilsyneladende så stærke og selvberørende landbokultur viste sig at være svag, da det kom til stykket. Facaden kunne ikke holde til trykket udefra, fordi det indre var tilnærmelsesvist funktionstømt.

Det dobbelte billede

De fleste nulevende, voksne, byboende danskere er fraflyttere. Enten er de selv, én af forældrene eller i hvert fald mindst én blandt bedsteforældrene

født og opvokset på landet. Denne arv og gæld til et erfaringernes bagland er én forklaring på, at »ude på landet« står i et særligt dobbeltlys.

I 1989 udkom den 17. udgave af *Folkehøjskolens Sangbog* – »Højskolesangbogen« – som Foreningen for Folkehøjskoler har udgivet siden 1894. Den bog regner mange for at være et skrin, som rummer en central kulturarv, så derfor kan revisioner ved nye udgaver afføde heftige diskussioner. Den 8. maj 1989 behandlede dagbladet *Information* den nye udgave i lederpalten. Her hedder det blandt andet om Højskolesangbogens betydning:

Her opbevares surrealistiske mærkværdigheder som syld og toft, storke og mønninger, plejle og skalmesjer, loer og lader. Den opvoksende generation har kun poesien tilbage som indgang til en kollektiv erindring, der stadig former os og er med til at gøre os til danskere. De bedste af de nyoptagne sange viser netop det!

Højskolesangbogen synger om en tid, der er en saga blot. Om det danske bondeland, der for længst er begravet under skalmurede parceller, inddraget til industricentre eller udlagt til maskinstationernes dyrkningsmetoder. Derfor bør den ikke udsættes for revisioner. Her kan kun tilføjes!

Selv om det ikke er alle Højskolesangbogens kernetekster, der omhandler landbokulturen, så tager en række nationale sange af Grundtvig, Ingemann, H. C. Andersen, Jeppe Aakjær, Johs. V. Jensen med flere deres udgangspunkt i skildringen af et bondelandskab. Og disse sange rummer med deres for nutidige ører lidt sære sociokulturelle orddannelser billeder, som tænder erindringer hos mange. I hvert fald er noget blevet tændt hos lederskribenten, der får luft i en næsten patetisk holdning til historien.

Det er den højtsvungne stil i den citerede leder, der er interessant, fordi den repræsenterer den ene side af billedet af landboens kultur og livsform: Det idyllisk-historiske, nationale postkort. Der er en anden side af billedet. Udtryk som »din bondeka'le« har aldrig været ment som en elskværdighed. En skuespiller iklædt gummistøvler, arbejdstøj og møggreb behøver bare entre en københavnsk revyscene, så er morskaben sikret. Der er tradition for at bymennesker betragter landbrugsarbejde og de mennesker, der udfører det, som lattervækkende. De moderne medier fastholder villigt klichéen. Folketingsmedlem Kristen Poulsen er eksempel på én, der lærte at finde ind i mediemyten; han vendte den til egen nytte ved at spille med på rollen som latterlig, jysk fodermester.

Paradoksalt nok var der samtidig dejligt ude på landet. »Ude på landet« holder sin placering i de fleste bymenneskers bevidsthed som oprindelighed, frihed m.v. Men »ude på landet« er ferielandet, rekreationsrummet, ikke en arbejdsplads. Og »ude på landet« er slet ikke buldrende traktorer el-

ler moderne landbrugsbyggeri. Det er derimod et rustikt landskab fra »før verden gik af lave«.

Denne dobbelthed i de fraflyttedes opfattelse af landet spiller en uheldig rolle i tidens miljødebat. Medierne drejer helst væk fra den seriøse analyse af det moderne landbrugs faktiske medansvar for belastningen af miljøet. I stedet iscenesætter de den gamle historie: Der er så dejligt (rent) ude på landet, men de der arbejder derude forstyrres (tilsnavser) billedet! »Ude på landet« repræsenterer en næsten paradisisk oprindelig, mens landbruget repræsenterer et teknologisk syndefald.

Der er to slags landbokultur. Den ene er et nationalt sindbillede, som udspringer af fraflytternes pittoreske erindringer om et udgangspunkt. Den anden knytter sig til landbrugernes hverdagsliv, der er præget af foretag-somhed, nytte og praktisk virksomhed for at få et udkomme. Begge sider af det spaltede billede er til skade for det nuværende landbrug. »Postkortbilledet« forhindrer de urbane opinionsdannere i at se landbrugets virkelighed i klart lys. Foretagsomheden hindrer landbrugerne i at forstå, hvad opinionen faktisk siger. Der er ikke noget nyt under solen. Dobbeltbilledet har eksisteret i forskellige udformninger, måske lige så længe som forskellen på land og by. Det har i nyere tid været medvirkende årsag til at landbruget har lukket sig om sig selv og til at en udviklende formidling mellem land og by har haft dårlige kår.

To sprog- og erfaringssystemer

Landbruget har indtil for få årtier siden spillet en meget betydelig samfundsmæssig rolle i Danmark, både som et økonomisk magtfuldt erhverv og som midtpunkt for nogle særlige livs- og kulturformer. Landboens livsverden formede sig i en slags *særkultur*, der på afgørende punkter adskilte sig fra de fleste byboendes levevis. Imidlertid bryder denne særkultur stort set sammen i løbet af tiårene fra o. 1950 til o. 1970. Den integreres i den velstandsekspllosion og urbanisering, som følger med den teknologiske og økonomiske udvikling i efterkrigstidens Danmark.

Til gengæld knytter der sig som sagt en kollektiv erindring til det fortidige. Landbokulturen opbevares altså dels i digteriske tekster, dels også endnu som erfaringsstumper og erindringsbrokker i store befolkningsgruppers bevidsthed. Og det er et erfaringslag fyldt af konflikter, fordi det rummer billeder af en livsverden, der er meget forskellig fra det moderne hverdagsliv. Det er en arv, som kan finde udtryk i stærkt regressive politisk-folkelige bevægelser, men som rigtigt forvaltet måske også kan være med til at forme frugtbare utopier om veje ind i fremtiden.

Forfatteren og tidligere landinspektør Knud Sørensen er én af dem, der er

med til at forvalte arven mellem fortid og fremtid. Han behandler i sit store skønlitterære og debatterende forfatterskab dobbeltheden af landbotraditioner og moderne erfaringer i samtidens danske kultur. Især er hans forfatterskab koncentreret om skildringer af nutidige livsforhold i dansk landbrug, i landbodistrikterne og i landsbyerne. I essayet »I virkeligheden drejer det sig jo ikke om »provins«« skitserer han således, hvad han anser for at udgøre to overordnede sprogsystemer eller sociokulturelle kodesystemer i Danmark, nemlig en traditionsbunden bondekulturs sprog og den moderne industrikulturs:

På samme måde som der er to natursyn, er der to sprog. Bondekulturens sprog er, fordi det opstår og fungerer i et traditionsbestemt miljø, et sprog, der arbejder meget med det underforståede, med antydningen og – i ekstreme tilfælde – handler om noget helt andet, end det bogstaveligt gør. Det er et sprog, der i sin udtryksmåde er konfliktskyende, for det er opstået i og skal bruges i et lukket samfund, hvor man er tvunget til at omgås hinanden også efter en evt. konflikt. Derfor underdriver man, derfor bruger man sproget på en vigende måde, hvor den talende ligesom vibrerer mellem et direkte og et ironisk plan, så han hele tiden har mulighed for at dreje udsagnet, bestemt af situationens udvikling. Det er et sprog, der er velegnet til at føre frem til de bedst mulige løsninger af foreliggende problemer uden at der opstår brud.

På alle punkter er industrikulturens sprog anderledes. Det er et sprog, der er klart og kontant, enten i direkte udsagn eller i bidende ironi, det er præget af eksperimenter og hastig »udvikling« sådan som hele industrikulturen er det. Det er egnet til provokation og debat, til nytænkning og til formulering af abstraktioner. Hvor bondekulturens sprog havde underdrivelsen som væsentligt element, har industrikulturens sprog overdrivelsen, og dets rigdom er dets grænseløshed, hvor bondekulturens sprog har sin rigdom *som følge af en* begrænsning. (Tidsskriftet *Kritik*, nr. 56. Kbh. 1981, s. 62).

Nu er disse betragtninger ikke fra Knud Sørensens side forsøg på at skabe stringente videnskabelige kategorier, og han gør selv opmærksom på, at de naturligvis er udtryk for en stærk forenkling i forhold til faktiske sprogbrugssituationer. Hans ærinde er at indkredse en slags konfliktens grundkerne i modsætningen mellem landbo- og bykulturelle erfaringsdannelser, og han understreger, at man vel næppe finder nutidige agenter, der så at sige rent repræsenterer enten det ene eller det andet sprog. Der er oftere tale om et sammenstød mellem erfaringslementer i det enkelte menneske end mellem f. eks. to lag af befolkningen.

Bevidsthedsdannelsen i Danmark er stadig præget af disse modsætninger

mellem traditionsbundne og moderne erfaringsformer. For at belyse denne identitetskonflikt mellem land- og bykulturelle erfaringer, og for at beskrive karakteren af det nævnte opbrud, skal jeg i det følgende undersøge nogle sider af de bevidsthedsformer, som historisk har udviklet sig i landbokulturen.

Bønder og andelsmænd

»Det er ikke en betingelse for at drive landbrug, at der findes bønder,« hedder det et sted i den engelske forfatter og kunsthistoriker John Bergers bog om bondekultur fra 1979, der på dansk er udkommet under titlen *Svinets jord* (1983). Bogen er først og fremmest en skildring af indtryk og inspirationer, som Berger modtog under års ophold blandt franske bjergbønder. Men han opridses under inddragelse af globale og historiske synspunkter en række mere grundlæggende træk ved bønders livsform, ligesom han herved viser bondekulturens historiske eksistensgrænser.

Bondens erfaringsverden er formet af generationers slid for føden og dan- net af en sej overlevelseskamp. Hans levemåde er indstillet på et socialt sammenhold og på deling af vilkårene i en tilværelsessituation, præget af materiel knaphed. For bonden er arbejdet tilværelsens egentlige mening, hans højeste mål er at overleve ved hjælp af sin arbejdsomhed. I hans livsforståelse indgår der næppe forestillinger om en endelig sejr over knaphe- den. Og dermed heller ikke forestillinger om et historisk slutpunkt for hans slidsomme virke, der ville indebære et stabilt overskud og en varig sikring af tryghed og velfærd.

Berger mener derfor, at bønders livsopfattelse må adskille sig diametralt fra de forskellige urbane klassers selvforståelse. Både borgerlige og marxistiske ideologier, som udspringer af byklassers livsverden, omfatter ligheds- idealer, der er indrettet på deling af et overskud, som det samfundsmæssige arbejde tilvejebringer. I disse klassers forventninger og selvforståelse indgår der da en forestilling om en historisk slutsituation med lighed og retfærdig fordeling af en materiel overflod.

De urbane klasser kæmper politisk for at fordele en samfundsmæssig rig- dom. Bønder udgør derimod en klasse af overleverere, hvis livsform bindes sammen af den fælles nøjsomhedserfaring og -forventning. Når denne livs- form integreres i et regelighedssamfund, så mister den sit grundlag og klas- sen går under, hævder Berger. Den ophører med at eksistere som en tradi- tionel bondelivsform. Bønderne bliver landmænd.

I sin skildring falder Berger i tråd med angelsaksisk antropologis skelnen mellem *peasant* og *farmer* (bonde og landmand). Hos Eric R. Wolf hedder det således et sted:

Den amerikanske farm er hovedsagelig et forretningsforetagende, der kombinerer produktionsfaktorer købt på det åbne marked for at opnå en profit ved at sælge fordelagtigt på et afsætningsmarked. Bonden driver imidlertid ikke et foretagende i økonomisk forstand; han står i spidsen for en husstand, ikke en forretningsvirksomhed. (Eric R. Wolf: *Bønder*. Kbhvn. 1973, s. 10).

De franske bjergbønders livsform, som udgør Bergers eksempel, er stort set feudalt organiseret, og den adskiller sig på mange måder fra det 20. århundredes danske *andelslandmands* livsverden. Den overgang fra bondekultur til landmandsliv, som Berger skitserer, er på en vis måde dækkende for en dansk udvikling, der fandt sted hovedsageligt i løbet af det 19. århundrede. Og forvandlingen fra en livsform baseret på knaphed til en kalkulatorisk kapitalistisk markedsbevidsthed var i én forstand afsluttet i de store struktur-omlægningers tid for omkring hundrede år siden, da den danske andelslandmand overtog bondens historiske rolle. Det interessante er imidlertid, at andelslandmanden alligevel fastholder træk af bondekultur. Den danske landmand bliver først egentlig »farmer« i Wolf'sk forstand efter 1960.

Andelstiden fra 1880 til 1960

Det endnu overvejende kornproducerende danske landbrug kom i lighed med mange andre europæiske bondebrug ind i en knusende krise fra 1860-erne. Prisbilligt amerikansk korn oversvømmede markedet, og den konkurrence kunne det gamle landbrug ikke hamle op med. Imidlertid løftede den danske bondestand sig op ved hårene og udnyttede kornet på én anden måde, nemlig til husdyrfoder. Man orienterede sig mod det internationale varemærked ved at lægge vægten på nyudviklede og stærkt forbedrede animalske produkter, og man åbnede sig mod den kapitalistiske samfundsøkonomi. Men samtidig erobrede og befæstede bønderne en række af deres egne livssammenhænge. Det skete hovedsageligt, dels økonomisk gennem organiseringen af andelsbevægelsen, dels på det livsmæssige område ved at fastholde og udbygge en særlig sognebondekultur samt ved ivrigt at lægge kræfterne i udviklingen af en folkelig oplysningsbevægelse.

Omlægningen af produktionsforholdene betød at *familiebrugsstørrelsen* fortsat kunne hævdes og blive dominerende. Selvejerstrukturen gjorde *gården* til kernen i et nuanceret familie- og bedriftsmiljø, der omfattede de fleste sider af tilværelsen. Gårdbruget, og i den her sammenhæng ligesåvel husmandsbruget, var stadig centrum for en relativ lukket økonomi, ligesom børneopdragelse og – i hvert fald nogle – forsørgelsesopgaver naturligt kunne hænge sammen med arbejdet i mark, stald og husholdning. Erfaringer og

Nørregaard i Grimstrup Sogn, Ribe Amt. Luftfotografi fra sommeren 1963. Med 34 ha agerjord og 7 ha skov var gården et middelstort familiebrug efter vestjydske forhold. Normalbesætningen var 20 malkekøer plus opdræt og 70–80 fedesvin. I dag er der tillagt naboejendomme og betydeligt mere jord. Den drives med en meget stor kvægbesætning.

holdninger formidledes gennem praktiske håndteringer fra generation til generation. Og landbrugsarbejdet har i modsætning til f. eks. det industrielle lønarbejde haft sig selv og sine egne synlige resultater som mål og løn. Selv om det ikke uden videre var virkeligheden for husmanden, der måtte gå i supplerende arbejde hos det større hartkorn, så gjaldt bevidsthedsfiguren også for ham, fordi han også selv var selvstændig på sit lod og nærede drømmen om at det lod kunne blive selv bærende.

Overgangen til forøget husdyrhold dannede desuden baggrund for, dels at arbejdet i bedriften blev meget alsidigt, dels at dagliglivet og produktionen derved blev både fagligt og bevidsthedsmæssigt udfordrende. Man skal for eksempel ikke underkende den intellektuelle udvikling, som krævedes for at få de komplicerede sædskifter i markplanerne og avlsarbejdet med dyrene i det nye landbrug til at lykkes. Arbejdet med afgrøderne og husdyrene kunne opleves som et eksistentielt udviklende livtag, som et personlighedsskabende livsværk, der endda naturligt lod sig sende i arv til næste generation. Et krav om økonomisk vækst og bestandig større teknisk eller in-

strumentel beherskelse sendes imidlertid også i arv. Avlsarbejdet med dyr og planter egner sig i modsætning til det gamle bondebrugs rytmer for en videnskabeliggørelse. Med udviklingen af rationelle foderplaner, bestemmelsen af mælkens fedtindhold ved gerberering, brugen af handelsgødning, indlæggelsen af udvalgt sæd ved insemination osv. sættes den centrifuge igang, som sidenhen for alvor udskiller et højt industrialiseret landbrug.

Men det lykkedes i første omgang for bondestanden på én gang til at tilpasse sig den kapitalistiske markedskonomis fordele og samtidig at afgrænse sig fra dens tendenser til totalt at ville underlægge sig og forme livsforholdene. Andelslandmanden, den ny tids oplyste bonde, organiserede sig således småborgerligt i et spændingsfelt mellem det traditionelle og det moderne. Hans storhedstid strækker sig fra o. 1880 til o. 1960, der da også kaldes for *andelstiden*, hvor hans særlige kultur- og livsform får status og betydning i det danske samfund.

Den store omlægning blev skabt ved dygtighed og energi, dertil også resultat af et heldigt samspil af flere historisk betingede faktorer, men den var og vedblev i et halvt århundrede med at være en succes. Og omlægningen kom med sine energier til at danne front i et fornyet gennembrud for folkestyret, der blev knæsat ved det såkaldte systemskifte i 1901, hvor den første regering ledet af det landbrugstilknyttede parti Venstre bragte sig til magten.

Det var da en overordentlig selvbevidst andelslandmand med politisk, økonomisk og ideologisk indflydelse på alle samfundets anliggender, der kunne entre det 20. århundredes scene. Og denne scene formåede han altså, med sin særlige, småborgerligt organiserede livsform i behold, at spille en hovedrolle på frem til 1950erne. Selv en dybtgående markedskrise, som den der ramte de fleste samfundssektorer og også landbruget meget hårdt i 1930erne, rystede ikke kernepunkterne i hans selvforståelse. Den styrkede måske endda den grundlæggende opfattelse af egen nødvendighed for nationens overlevelse, hans fødevarer garanterede jo mad på bordet.

Når det gælder det produktionsmæssige, de tekniske og økonomisk-materielle sider af landbruget, var andelstiden fra 1880 til 1950erne langtfra en stabil og stillestående periode. Bjarne Stoklund skriver meget rammende i artiklen »Signalement af en epoke«, *Arv og Eje 1976*, at epoken i materiel henseende »er karakteriseret ved *foranderligheden som tilstand*, et vilkår, som alle tidens mennesker er underkastet.« Desto mere forbløffende er det, at selv om det produktionstekniske ændrer sig stærkt og selv om konjunkturerne svinger voldsomt for landbruget, så fastholdes den grundlæggende livsform, landbokulturen og sognelivet med dens værdiopfattelser forbløffende konstant gennem hele første halvdel af århundredet.

En hovedårsag til at den indre livsformsmæssige sammenhæng kunne

fastholdes var selvfølgelig, at en egentlig industrialisering af Danmark for det første udvikler sig relativt langsomt i perioden, for det andet udvikler den sig sådan, at landbruget stadig har dominans og indflydelse, væsentlige dele af den vokser netop med udgangspunkt i det landbodominerede forarbejdningsled: andelsslagterier, konserverindustri m.v. Med til billedet hører naturligvis også husmandslovgivninger, eksempelvis de i 1919 og 1925, med forordninger om jordudstyknings og billige statslån, der er med til at sætte en bundprop i for proletariseringstrusler og dermed sikre livsformen.

I 1950 udgør den egentlige landbrugsbefolkning stadig 1 mio. mennesker, det er omkring en fjerdedel af hele befolkningen. Desuden bor der yderligere hen ved 1 mio. i landdistrikterne, en hovedpart af disse er håndværkere, handlende, landsbyskolelærere m.m., der er mere eller mindre direkte afhængige af at levere service til landbrugets folk.

Denne halvdel af den danske befolkning udgjorde et kæmpestort netværk, der havde sognet og dets traditionelle livsmønstre som centrum, de virker som en buffer eller et lag af kulturel »træghed« mellem det traditionelle provinsliv og en moderne urbanitet. Det forstærkedes af, at hverdagslivet i de egentligt bymæssige områder i kraft af kontinuerlig indvandring fra landet også var under indflydelse af andelslandmandens særlige værdier og tænkemåde. Der er vel f. eks. næppe nogen tvivl om, at udviklingen i arbejderkulturen i 1920'erne og 30'erne bærer præg af påvirkninger fra denne landbosammenhæng. Indvandrerne har i nogen grad medbragt sognelivsform, eller i hvert fald indre billeder af den, til bykvarteret. Det gjaldt selvfølgelig stærkest i de nye stationsbyer og i mindre købstæder, der ofte var hjemsteder for andelsbevægelsens virksomheder, og hvis indbyggere stort set bestod af første generations indvandrere fra – og med nære slægtsrelationer til – landbruget.

På den måde er *selveje* og *sognelivsform* væsentlige figurer i den danske mentalitet. Så selv om industrialiseringen vokser og modnes som materiel virkelighed, så »forsinkes« dens gennemslag i bevidsthedsformerne og derfor slår en egentlig urban livsopfattelse meget sent igennem hos store befolkningsgrupper.

Landbruget med dets livsformer hytter sig længe bag denne kulturelle palisade. Marianne Zenius viser i artiklen »Landbruget« i *Dagliglig i Danmark i vor tid* (1989), hvordan en række love og administrative ordninger er med til at fastholde landbrugsstrukturen og forsinke den udvikling mod industrilandbrug, som længe har været på vej. Det gælder eksempelvis fastfrysningen af antallet af mindre, selvstændige landbrug ved indgangen til 1960'erne gennem forbud mod samdrift og nedlæggelse af brug. I *Det danske landbrugs historie, bd. IV 1914–1988* (1988) peger Erik Helmer Pedersen på,

Iscenesat landbostil. Huset er tidligere landstuehus, men ligger nu omsluttet af forstadsbebyggelser i Odenses nordvestområde.

at mange små lokalmejerier længe var urentable, men de blev fastholdt af traditionelle grunde. I øvrigt også fordi småbrugere som bekendt havde samme stemmemæssige indflydelse som det største hartkorn ved andels-selskabets generalforsamlinger, og de små frygtede (med rette) at miste indflydelse ved sammenlægninger. Andelstanke og økonomisk tilpasning modarbejder nu hinanden.

Den karakter afvandringen fra landet havde i århundredets første halvdel er også med til at fastholde landbrugets selvopfattelse. De, der vandrede til byerne for at blive industriarbejdere eller lavere funktionærer, var *ikke* selvejerlandmændene eller deres nære familiemedlemmer. Det var derimod hovedsageligt et »overskud« af arbejdskraft, småfolk, proletariserede, unge uden kapitalmulighed. Bevidstheden om dette blandt de toneangivende på landet, de mere velbjegete, var med til at cementere en temmelig udbredt, nedvurderende forestilling om, at byarbejdere hovedsageligt var mennesker, som ikke havde evner til at drive det videre. Desuden er der naturligvis modsatrettede økonomiske interesser, som skiller selvejende landmænd og arbejdere, når det eksempelvis gælder lønniveauer ved andelsvirksomhederne. Gennem indvandringen finder der en kontinuerlig påvirkning sted fra landet til byernes arbejder- og funktionærlag, mens landmanden i høj grad sætter ideologiske skodder for en modsat strøm af visse kulturelle påvirkninger.

Ganske vist finder der, som det eksempelvis er dokumenteret af Birte Friis i artiklen »Det urbaniserede bondehjem« i *Arv og Eje 1976*, en eksport af urbane normer sted til de agrare kredse, en sådan formidling er folkehøjskolerne i øvrigt med til at styrke ved at introducere til sider af den borgerlige danneskultur. Det er imidlertid karakteristisk, at det først og fremmest er højborgerlige normer, som den selvbevidste selvejer på landet delvist kan spejle sine honette ambitioner i og udvælge enkelte elementer som opretstående klaverer og plysmøbler fra.

Derimod satte andelslandmanden som sagt absolutte ideologiske skodder i forholdet til de voksende lag af lønmodtagere i byen, arbejdere og funktionærer. Lønmodtagergrupperne mindede selvejeren alt for meget om hans angst for proletarisering. Endelig lå det som en underforstået og indiskutabel norm i andelslandmandens selvopfattelse, at den historiske udvikling, og herunder erobringen af den folkestyrede parlamentarisme, var hans værk. Byens (lønmodtager)normer og forhold i øvrigt var i bedste fald ligegyldige for hans verden, i værste fald noget fremmed og »ufolkeligt«.

Da der imidlertid for alvor begyndte at gå hul på de forskellige kulturelle, juridiske, økonomiske og især traditionelle bolværker omkring 1960, blev opbruddet i landbokulturen til gengæld umådeligt voldsomt.

Livsformen – dens styrke og svaghed

Det interessante ved landbofolkets selvorganisering som småborgerlige producenter i andelsbevægelsen var ikke bare, at man kunne danne og fastholde en særlig betydningsverden og livsform, som kunne holde igennem første halvdel af det 20. århundrede. Men også den måde det lykkedes at danne denne livsverden på, så den fungerede som et midtpunkt for – eller en *mediering* af – traditionelle og moderne erfaringer. Stærke elementer af gamle bondesæder kom til at fungere i livssammenhængen, mens man samtidig producerede moderne.

Nogle af de afgørende og sammenbindende elementer i landmandens livsform var:

– en *traditionsbevidsthed* bandt dels på godt og ondt den enkelte og hans livstolkning til det lokale sognelivs særlige net af slægtskabs- og nabolagsrelationer. Dels rettede *traditionsbevidstheden* et udtalt krav til den enkelte landbruger om, at han skulle overlade jorden og bedriften til næste generation i mindst samme og helst bedre driftsmæssige stand, som da han selv kom til.

– en *dagsværksideologi*, der skiller ham stærkt fra lønarbejderens bevidsthedsform, fordi landmanden ikke tænker arbejde som tid, men som et na-

turligt og forpligtende virke i et tilbagevendende livtag med årstidens og dagens nødvendige gøremål.

– *det hele og sammenhængende liv*, der ikke satte skel mellem familie- og produktionsliv eller mellem arbejde og fritid.

– *nøjsomhed, sparsommelighed og naturalieøkonomi*. Idealet var at »betale enhver sit« og ikke stifte »løs« gæld. Man var altid i stand til »at spænde livremmen ind«, hvis det kneb, for man kunne dog altid producere mad til sig selv, være selvforsynende med det nødvendige, og ellers kunne man bytte sig til resten i vanskelige perioder.

– *underspil*. Som en afledt effekt af tilværelsesformen i små, relativt aflukkede sognefællesskaber stak man ikke for højt op, jf. Knud Sørensens udsagn i denne artikels indledning. Nu skal man ikke forveksle underspil med beskedenhed, for den der har »råd« til at underspille, kender nok sit eget værd og behøver derfor ikke overdrivelsen.

– endelig *nyttefordringen*, der rummer idealet om at alle handlinger og ethvert gøremål tjener nyttige eller praktiske formål.

De her opregnede karakteristika ved andelslandmandens livsform formede tilsammen hans nyttige, jævne og bestandigt virksomme omgang med tilværelsen og dens fordringer. Således var der en række træk, der svarer til dem, John Berger finder hos de traditionelle, overvejende feudalt organiserede bønder. Disse traditionsbærende træk var imidlertid ikke enerådende i den danske andelslandmands livsform. Han har som sagt samtidig produceret og tænkt moderne, fordi han skulle indrette sig på markedsmekanismernes krav, og derfor har de nævnte elementer måske snarere været stabiliserende konventioner end egentligt konstituerende sider.

Det lykkedes for andelslandmanden at fastholde den dobbeltbundne livsverden som en afvisende bastion mod en gennemgribende kapitalisering og mod nogle mere moderne livsformer, præcist *så længe han kunne opretholde sin afgrænsning*. For han havde kun i ringe grad et kritisk forhold til det moderne. Det skal forstås på den måde, at landmanden tolkede sit liv i forhold til en relativt afgrænset symbolkreds med udspring i netop hans praktiske verden. Derfor afviste han uden videre det, der lå udenfor. Man kunne med et spil på det tidligere citerede af Knud Sørensen sige, at hvor bondekulturens tegn- og symbolverden havde sin styrke og svaghed i at være bundet til – eller indfældethed i – én meget konkret og stoflig livsverden, der viste industrikulturens tegn- og symbolverden sin imperialistiske styrke ved at være grænseløs og grænsesprængende.

Udviklingen var for landmanden en næsten skæbneagtig størrelse, der opererede uden for ham selv og hans verden. Hans egen verden udgjorde derfor kun i ringe grad en kritisk platform mod den. Den var snarere en skalmur, som afskærmede og opretholdt den tavshed, der udspringer af fo-

restillingen om, at tingenes tilstand og foranderlighed under udviklingens lov vel ikke kan være stort anderledes.

Faktisk udhuledes livsformen langsomt, men sikkert, i løbet af første halvdel af dette århundrede. Det der omkring århundredeskiftet var en stærk sammenhæng mellem daglig erfaringsverden og en bevidsthed, der udsprang heraf, forvandlede sig efterhånden til en ideologisk konstruktion, som i stadig højere grad tabte sin forbindelse til den faktiske livsverden.

Jeg vil forfølge dette ved at uddybe forståelsen af et enkelt af de elementer, som jeg ovenfor har skitseret, og med dette eksempel anskueliggøre, hvordan livsformen endegyldigt sprængtes indefra, da den i efterkrigstiden for alvor blev sat under pres fra urbane normer.

Det er det element i landmandens bevidsthedsform, som jeg har kaldt *nyttefordringen*, der skal belyses lidt grundigere. Den ytrer sig dels som et psykologisk krav til individet selv om at gøre fylde ved sin håndtering og sit arbejde, dels er den en mere omfattende fordring til tilværelsen om, at den med alle aspekter skal være praktisk og nyttig.

Etnologen Johs. Møllgaard er inde på dette i bogen *Landbrugets livsformer* (1984), hvor han indkredser den moderne landmands værdiopfattelse og smagsdannelse:

Idealet om »orden ude og inde«, som er omtalt tidligere, har noget med æstetik at gøre, de plejede haver og det fjernede ukrudt ligeledes. Der er sikkert heller ingen tvivl om, at der for landmanden f. eks. eksisterer en pløjningens æstetik, og at for ham er nogle dyr smukkere end andre, selv om han ikke siger det på den måde. Et karakteristisk træk ved denne æstetik er, at den – på en tavs måde – er så nær knyttet til det virksomme liv – til den brugende omgang med tingene. Finkulturens og borgerskabets æstetik har i modsætning hertil noget dvælende over sig. Man nyder udsigten fra et udsigtspunkt eller det krumme gadeforløb gennem en velbevaret landsby. (anf. værk, s. 139).

I dagens landbrug ligner nyttefordringen skuffende meget et almindeligt industrielt effektivitetssynspunkt, fordi den ikke længere som tidligere er indlejret i en traditionsbevidsthed. Alligevel er der vel stadig rester af bondskhed i landmændenes praktiske håndtering af en bytteøkonomi, hvor den ene tjeneste kan gå op med den anden, og hvor en halv gris kan modregne hjælp i høstarbejdet. Men da andelslandmandens livsform integreredes i velstandsekspansionen, væltedes de konventioner, der som tavse støtter havde stabiliseret den, og livsformen gik i opløsning. Den ramtes af en spaltning, der vred dens praksis og dens ideologi løs fra hinanden.

Nyttefordringen havde netop som en uskreven regel været med til at binde tilværelsen sammen. Men ved mødet med de ny tiders muligheder og ri-

gelighedssamfundets normer selvstændiggør den sig, den omformes til en blind fordring om økonomisk vækst. Dermed visner andre sider af det overleverede fra den gamle bondelivsform væk, sindigheden i sæder og skikke samt forankringen i en traditionstænkning. Og fordi den ikke længe har et rum at blive forvaltet i, så bliver traditionssammenhængen til noget gammeldags og unyttigt kram. Når et element i livssammenhængen forkrøbler, forrykkes hele livsformens værdigrundlag.

En række af de gamle arbejdsformer og indretninger kom faktisk til kort, de viste med tydelighed deres utilstrækkelighed i sammenligning med meget af den moderne mekanik. Det gamle var både irrationelt og upraktisk i konkurrencen med det nye, og dermed i bogstavelig betydning mindre nyttigt. De nye tiders muligheder kaldte noget frem i landmandens livsform, som længe havde ligget der latent, men som nu fik historiske muligheder og et materielt virkelighedsrum at udfolde sig i. De valg landboerne foretog sig, dybest set for at fastholde livsformen, fulgte det pragmatiske på bekostning af andre sider. Derved forvandles en bærende livsform til ideologi. Konsekvenserne heraf er blevet, at grundlaget under den hævdvundne familie- og selvejerstruktur nu smuldrer.

Integration på alle planer: Velstand og provinsopbrud 1950–1970

I slutningen af 50'erne vipper den nationaløkonomiske balance fra landbruget til industrierhvervene som vigtigste indtægtsfaktor i Danmark, samtidig får serviceerhvervene vokseværk.

Ligeså afgørende er det for udviklingen, at et traditionelt nationalt baseret kultursyn, nemlig det der havde sine rødder i 1800-tallets folkelige forståelsesformer og bevægelser, og som var blevet båret primært af andels- og højskolebevægelserne, nu bliver afløst af et globalt og amerikaniseret. At landbruget fra midten af 1950'erne svækkes ved at komme ind i en alvorlig strukturkrise er med til at åbne dets flanker for nye strømninger, og det får konsekvenser for det folkeligt-nationale syn. Modtagelsen af Marshallhjælpen i 1948 og tilslutningen til NATO er markeringer på det danske samfunds ændrede synsvinkler ud imod verden og kulturelt imod det amerikanske især.

Indenrigspolitisk vedtages f. eks. loven om den almindelige folkepension og en række andre love med et fornyet socialt sigte, der bryder med gamle forsørgelsesprincipper og peger frem mod socialsikringssamfundet. Ligeledes lægger f. eks. skolereformen i 1958 et kim for det moderne uddannelsessystem, som realiseres i 1960'erne. Sådan kunne man fortsætte med at give eksempler på, at nye tider er under opmarch, hvad jeg ikke vil, men blot slå

Provinsboen bevæger sig mellem det moderne forbrugersamfund og den traditionelle landsby.

fast, at Danmark forbereder sig på at forvandle sig til et moderne industri- og servicesamfund.

Lønmodtagernes antal og fagligt-politiske indflydelse vokser støt gennem første halvdel af århundredet. I løbet af 1930'erne bliver lønmodtagernes formelle magt større end landbrugets. Allerede før 2. verdenskrig har Danmark en række socialdemokratiske ledede regeringer, og i efterkrigstiden er det ikke mindst et stærkt Socialdemokrati, der bliver arkitekt bag velstandssamfundet. Landbruget bliver mere og mere en ø.

Det er, som Søren Mørch har vist det i *Den ny Danmarkshistorie 1880-1960* (1982), en ny gruppe, der ved indgangen til 1960'erne bliver toneangivende i samfundet. Ikke bare politisk, men også som smagssættere og kulturforvaltere, er det lønarbejdernes, funktionærernes og efterhånden især det store lag af mellem- eller højere uddannede, offentligt ansatte Danmarksbillede, der realiseres. Det er jo nok værd at minde om, at det ikke bare er landbruget, håndværket og de småhandlende, der fortrænges, men også de sidste rester af de »gamle« smagssættere, nemlig det højere borgerskab med de åndsaristokratiske normer.

Først og fremmest kom der imidlertid store pengemængder og et enormt udbud af forbrugsvarer i omløb. Og med pengeligigheden danner velstandssamfundet et stærkt modbillede til landbokulturens nøjsomheds- og

sparsommelighedsopfattelser. Samtidig spiller staten og det offentlige en stigende rolle, både i samfundslivet og for den enkelte. En række socialiserings- og forsørgelsesfunktioner samt planlægningsopgaver blev overtaget af centrale, offentlige instanser. Det betød, at landbotilværelsen tømtes for nogle af sine funktioner, og at sognelivets traditionelle selvrådighed opløstes.

Skønt de selvejende landbrugere og den øvrige landbefolkning næppe fik de bedste stykker af den samfundsmæssige velstandskage tildelt, så blev deres livsverden dog voldsomt omformet, fordi den hidtil havde bygget på traditionsbestemte normer og værdiholdninger. Den teknisk-økonomiske udvikling åbnede ikke bare tilværelsen for en generel urban orientering, men løsnede også dens bundethed til det lokale sogneliv.

En side af urbaniseringen og opbruddet udgøres selvfølgelig af det antal flyttelæs, der i de år rullede ud af landdistrikterne og ind til byområder. Omkring 190.000 helårsbeskæftigede flyttede mellem 1950 og 1970 fra land til by, af disse er cirka halvdelen forsørgere, så et antal familiemedlemmer skal lægges til, den anden halvdel er lønnede medhjælpere, dvs. fortrinsvis yngre, ugifte. Det tal viser at afvandringen havde et synligt omfang. Alligevel anskueliggør det slet ikke opbruddets karakter, »afvandringen« skete nemlig ofte uden geografisk flytning og formede sig som en langstrakt proces. Man tog industriarbejde og blev altså *pendler*, mens landbrugsbedriften afvikledes over en årrække. Denne form for omvæltning af tilværelsen praktiseredes især i de egne, hvor større virksomheder blev grundlagt og ekspanderede stærkt i de år i traditionelle landdistrikter.

Der er vækst i industrien i de år, i de større byer er det dog først og fremmest serviceerhverv, der opsuger arbejdskraften, eksempelvis de titusinder af kvinder som er nye på arbejdsmarkedet. Væksten i nye industrielle arbejdspladser er langt større ude i landdistrikterne. Ofte er det virksomheder i små stationsbyer, der pludselig får gigantisk vokseværk med etablering af jobs i tusindtal: Det gælder Lego i Billund, Danfoss på Als, Lindø-værftet i Munkebo, Gulf Raffinaderiet på Stignæs, Carmen Curlers i Kalundborg, Grundfos i Bjerringbro, Bang & Olufsen i Struer samt tekstilvirksomhederne i Herning og Ikast med mange flere.

Denne ekspanderende industri uden for de »gamle« byer løfter den danske velstand på plads, og i kraft af sine lønudbetalinger formidler den en pengestrøm ud til landboerne. Disse virksomheder rekrutterer medarbejdere blandt landdistrikternes bønder og småhåndværkere. De kan derfor blive boende på deres skrantende landbrug, er faktisk nødt til det, fordi lovgivningen besværliggør nedlæggelse af brug og frasalgs af jord. Men bevidsthedsmæssigt »afvandrer« de. Det sker principielt den dag, de modtager deres første lønningspose fra virksomheden.

Opbruddet kan også udtrykkes som en forrykning inden for den samlede erhvervsmæssige sammensætning. I 1950 var 22,6% heltidsbeskæftiget ved landbrug, skovbrug, gartneri eller fiskeri, mens det tilsvarende tal i 1970 er 10% og i 1989 omkring 4-5%.

Det informelle system bryder sammen

Den traditionelle landbo- eller sognekultur falder fra hinanden. Endegyldigt. Den opløses med stor hast i den integrerende bevægelse mellem moderne bylivsnormer og traditionelt provinsliv. Hvor landbokulturen havde baseret sig på livsforms-elementer som »nøjsomhed«, »stedbundethed«, »traditionsbevidsthed«, »nyttefordringer« m.v., så rejser velstandssamfundet et spejl med nogle helt andre normer, som griber fat i en række underliggende behov og ønsker i landbosamfundet.

Drømmen om at rejse fra de snævre lokalsamfund, om at uddanne sig ud af det trange miljø, har altid eksisteret på landet. Folkehøjskolernes virksomhed har levet af den samme længsel mod viden. Men drømmen har hidtil været forholdsvis tavs. Den har levet som en underkuet forestillingsverden hos mange. Nu bliver den forvandlet til en reel mulighed. Det er landbougdommen, der nu i større målestok orienterer sig mod byens bedre lønniveauer eller nye muligheder for uddannelse. Men også midaldrende ægtepar på mindre rentable småbrug ser muligheden. Også det sker i etaper for den enkelte familie, først tager den ene af ægtefællerne halvtidsjob, et par år senere heltids, så følger den anden efter.

En folkevandring ruller nu som en række af forskydninger. Det er især blandt generationen af landbofødte fra omkring 1920 til omkring 1945, at mange nu skifter til industriens arbejdspladser. Deres børn igen tager realeksamen, studentereksamen og videregående uddannelse, og de vandrer således mod karrierer i de nye offentlige stillinger. Mens en række erfaringer hidtil har kunnet formidles fra generation til generation, opstår der nu brud. For tusindvis af familier bliver situationen, at bedsteforældrene repræsenterer landbruget, forældrene det industrielle lønarbejde og børnene videregående uddannelse. En kæde af kultur- og erfaringsformidling er brudt.

Der har tidligere været store befolkningsmæssige sivninger fra land til by. Det særlige ved situationen fra omkring 1960 er, at det nu snarere er byen der rykker ud på landet end omvendt. Der er i al fald tale om frem-og-tilbage-vandring, en pendling mellem bosted i landdistriktet og fjernere beliggende arbejdsplads. Det er den relative billiggørelse af bilen, den større disponible pengemængde samt i øvrigt stærkt ændrede normer, der skaber forudsætningen. Når afvandrerne ikke i absolut forstand forlader lokal-

området, kommer de til at virke som formidlere af holdninger og normer fra industriarbejdspladsen.

Derfor sker opbruddet fra det traditionelle så hurtigt og voldsomt. Processen går videre. De unge landbofødte, der nu er vellønnede i industri eller service, etablerer sig i nyopførte parcelhuse. Velstandssamfundet tilbyder en befriende anonymitet i disse nye parcel- og typehusområder, der som ringe af forstads miljøer omkranser egentlige bydannelser og landsbykerner. Disse hastigt voksende ringe danner en helt ny slags bo- og levemiljø i zonen mellem land og by.

De moderne livsnormer bliver dominerende på land og i by i løbet af en halv generations tid. Og med velstandens normer forankrede i bevidstheden hos de fleste, er landbokulturens storhedstid omme. Den var stærk, så længe, der ikke var egentlige alternativer for den enkelte.

Sognelivsformen dannede rammen om relativt bundne fællesskaber. Det modernes indtog betød frisættelse og mobilitet for den enkelte og dermed et opbrud. Den tilsvarende bevægelse sker også i de traditionelle byområder, især i arbejderkvarterer, hvor de vanebestemte bindinger til bestemte kvarterer med særlige kulturelle livsformer rives over.

Arbejderen eller funktionæren flytter fra midtbyerne ud til lys, luft og pæne fortove i disse nye omegnens typehusbebyggelser med sirlige omkransninger af have og hæk. I dette splinternye livsrum mødes de inde fra byernes tæthed med de indvandrede fra landet. De mødes som fælles repræsentanter for et folk, der så at sige starter »forfra på den bare mark«. De har måske kulturelle traditioner i bagagen, men det er en ugyldiggjort, ubrugelig bagage. Her er ingen fælles livsform. De er nybyggere og fraflyttere.

Der er ikke noget sært i, at folk fik travlt med at følge de nye tiders muligheder. Og den lange række af omkostninger, som dette opbrud fik for livsformerne, var stort set usynlige i samtiden, mens de senere begynder at aftegne sig i udviklingens bakspejl.

I forskningsrapporten »*Subcultural Conflict and Working Class Community*« har den engelske kulturforsker Phil Cohen redegjort for nogle socio-kulturelle ændringer i et arbejderkvarter i Londons East End i 1950erne og 60erne. En række af hans iagttagelser og kategorier lader sig måske overføre til danske forhold, hvad jeg vil forsøge i det følgende.

I det forholdsvis lukkede og selvberoende sogneliv var man på godt og ondt *udleveret* til dets sociale fællesskab med stort set alle sider af ens tilværelse, simpelthen fordi næsten alle tilgængelige former for opfyldelse af behov, service, afgørelse af tvister m.v. var samlet her. Derfor var landboen dybt afhængig af fællesskabet og dets normer, det enkelte individ kunne vanskeligt unddrage sig at have en betydning i det eller være medansvarlig for det. Det jævne hverdagsliv, som på den måde har udfoldet sig i århun-

dreder, har spillet en ret anonym rolle i et større samfundsmæssigt perspektiv. Men det enkelte individs tilværelse i sognekulturen har ikke været oplevet som anonymt. Tværtimod har tilværelsen formet sig i en kendthed og fortrolighed med omgivelserne, i nøje viden om livsreglerne i det sociale rum og navnlig under fællesskabets nøje, undertiden behårde kontrol.

Under urbaniseringsprocessen smadres en række informelle netværk, der støttede og kontrollerede det enkelte menneske i fællesskabet. Det sociale net var usynligt i den forstand, at det ikke var institutionelt; men samtidig var det dog særdeles synligt, fordi det knyttede sig til personer og deres rangorden, slægtsmæssige tilknytning o. lign. Et sådant uformelt netværk fungerer i et socialt rum, hvor de fleste deler en række grundlæggende erfaringer. Derfor er det sociale system, den sociale udveksling, ganske anderledes i et nybygget parcelhusområde, hvor de fleste er pendlere og alle er tilflyttere. I nybyggerområderne isoleres kernefamilien derfor om sig selv, mens den omvendt i de traditionelle lokalmiljøer tvinges til at fungere i et rum af slægtskabs- og nabolagsrelationer.

Som en konsekvens af de ændrede bosætningsmønstre og sociale net opløses en række moral- og værdiopfattelser, der tidligere var selvindlysende og dermed som oftest uudtalte. Groft sagt flyttes tilværelsens mål og meninger, ligesom medansvaret for det samlede sociale liv, fra et lukket fællesskabs fordomme til den enkeltes egne valg.

En anden konsekvens af urbaniseringsprocessen er, at en relativt lukket lokaløkonomisk struktur sprænges. Der sker en adskillelse mellem det produktive og det rekreative eller reproduktive liv. Virksomheder flyttes bort fra boligområder – eller omvendt – og landbrugere, småhåndværkere og småhandelnde forsvinder. Det økonomiske kredsløb, som karakteriserede de traditionelle lokalmiljøer, brydes og erstattes af pendling.

De »gamle« lokalkulturer var bundet sammen af nødvendighed og af mangel på mobilitet. En række meget forskellige funktioner skulle varetages lokalt, derfor er der mange forskellige kompetencer til stede. Desuden var der en lang række både traditionelle, materielle og praktiske omstændigheder, som gjorde at de fleste familier stadig bosatte sig i det lokalområde, hvor i hvert fald én af dem var født og opvokset. Det gav kontinuitet.

I de nye livsrum er bosted ejendommeligt nok både tilfældige og nøje valgte. Det er ret tilfældigt, i hvilken landsdel og by arbejde byder sig til. Der slår familien sig ned, men så er intet længere overladt til tilfældigheder. Boligsmag, økonomisk formåen og bestemte sociale ambitioner bestemmer den præcise bosætning. Moderne bykvarterer er som regel befolket af mennesker, der har omtrentlig samme uddannelse, samme indkomstniveau, samme smag, samme vaner, ambitioner og normer.

Paradoksalt nok har en vis frihed til at vælge på den måde medført en

kulturel standardisering kvarter for kvarter. I de »gamle« lokalområder var sociale forskelle synlige i den daglige livspraksis. I de nye afgøres hierarkier symbolsk gennem markering af status. Det kan være et hårdt psykologisk arbejde at finde sig selv i et spejlkabinet.

Hverdagslivet

I sin undersøgelse af litteraturlæsning og bogudlån fra et sognebibliotek i Vestjylland skriver Ulrik Lehrmann i artiklen »Litteraturlæsning i den åndelige egnsudviklings tid« om landbokulturen i 1960'erne:

I en vis forstand virker det, som om bondekulturen springer fra en sejlivet traditionsbefæstethed og direkte ind i en moderne medieformidlet masseunderholdningsindustri, dvs. bag om/uden om den »høje«/»fine« kunst og kultur. Dette spring var ikke uden omkostninger, men det var af en anden karakter end den forestilling om en dyb »kulturkløft« mellem »høj« og »elitær« kultur over for en »lav«, »masse«kultur, der blev udviklet især i forbindelse med Kunstfonddebatten. (*Folk og Kultur 1989*, s. 95).

Det var da det »sejlivede traditionsfæste« efterhånden var slidt, at springet fandt sted. Og når springet tilsyneladende sker »direkte ind i en moderne medieformidlet masseunderholdningsindustri« er det, som Lehrmann skildrer det, fordi der ikke i landbokulturen er nogen tradition for at beskæftige sig med den type symbolproduktion, som udvikler sig i de bymæssige miljøer. I den forstand havde landbokulturen lukket sig om sit eget land.

Med til at formidle springet var nogle store ændringer i hverdagslivets mønstre. En række tekniske »revolutioner« var med til at ændre tilværelsen og gøre den urbant orienteret. Forfatteren Arthur Krasilnikoff har for eksempel et sted i romanen *Som landet ligger* (1983) skildret, hvad etableringen af et nymodens frysehus til opbevaring af daglige madvarer i landsbyen betød: De traditionelle slagtegilder ophørte. Og dermed et stykke socialt liv. Nu havde det ikke længere nogen mening med årstidsbestemte frådserier i ferskt kød. Og landbrugere er praktiske mennesker, der vurderer tingene og handler ud fra et nyttesynspunkt.

Traktoren kom til og brød forholdet mellem mand og dyr, for hesten havde været landmandens stolthed, arbejdsfælle og produktionsnerve. Med slagtingen af den til fordel for den grå Ferguson begynder et mere pragmatisk forhold til dyrehold for alvor at sætte sig igennem.

Asfalteringen af de små kommuneveje, automatiseringen af telefoncentraler, ophøret af en række småhandelndes salgsruter rundt på gårdene samt effektive tankvognes overtagelse af de gamle mælkeruter betød, at de små

»Springet fra en sejlvet traditionsbefæstethed og direkte ind i en moderne medieformidlet underholdningsindustri«. En provinsiel udgave af burgerkulturen har overtaget en bygning, som tidligere husede Brugsen i Pandrup, Vendsyssel.

samfund mistede nogle overordentligt vigtige, informelle instanser, som var med til at formidle og sammenbinde det lokale. Samtidig bliver der færre mennesker på landet. Det bliver ensomt.

Grundlaget for pendlingen mellem soveby og arbejde skabtes ved bilernes udbredelse og industriernes udflytning. De hårde hvidevarers (køleskabe, frysebokse, vaskemaskiner) billiggørelse medførte, at kostvaner og arbejdsangange forvandlede sig. Det betød i første omgang at hushjælpen kunne spares med endnu en brik til den sociale isolering af familien på landet til følge, i næste omgang kunne landhusmoderen endda blive sat fri til lønarbejde.

Der kom varmt vand i hanerne med etablering af centralvarme i de fleste landbohjem. Det blev herefter mere almindeligt at gå i bad i op til flere gange om ugen. Den særlige lugt af bonde blev derved fortrængt og erstattet af mere »urbane« deodorant-dufte. Det må have betydet meget for kropsopfattelsen, at det arbejdende menneskes »adelsmærke«, svedlugten, nu hurtigt bliver gjort til tabu.

Det moderne toiletsystem, vandkloset med træk-og-slip, forandrede forholdet til »lort«. Det var en forfinelse af sæder og skik, og i hvert fald ikke så

lidt af et statusmærke, at man nu sendte 12–14 liter vand igennem et kompliceret rørsystem efter hvert toiletbesøg i stedet for at »skide« ude bag køerne.

Tv forandrede tidsrytmerne. Det satte for eksempel et punktum for dagsværket med sin nyhedsudsendelse klokken 20,00. Inden dette tidspunkt måtte man være vasket og omklædt, så man kunne tage plads i den fine stue, for her blev apparatet som regel placeret og de fleste steder var der tradition for, at i den fine stue kom man kun i sit »pæne« tøj. Tv-apparatets tilstedeværelse i stuen var også med til at forandre stuernes møblering. Det lave sofabord vinder f. eks. indpas, så man kan se fjernsyn hen over kaffen. Desuden er fjernsynets formidling af et talt gennemsnitsdansk i høj grad med til at ødelægge lokaldialekter. Byens »fine« normer bryder igennem, som noget man nødvendigvis må tilegne sig. De har altid været »fine«, nu trænger de sig uafviseligt på, for børnene skal snakke »ordentligt« i skolen.

Nå ja! Urbaniseringen af hjemmene i form af ting og vaner var vel ikke noget nyt? Nej! Men disse nye interiører vinder indpas i landbohjemmene i et enormt tempo i 1960erne. Det dokumenteres blandt andet i Danmarks Statistiks hefte, *Danmark i 30 år. Statistisk oversigt 1958–1988* (1990). Tingene og den brugende omgang med dem i hverdagslivet er i høj grad med til at formidle et spring. Livsrummene forvandlede sig for dem, der blev tilbage på landet, mens tusinder mere eller mindre konkret vandrede til byerne. Tilværelsen blev også på landet urbant og globalt orienteret. *Forskellen mellem land og by ophører i grunden helt med at bestå.*

Disse enorme forvandlinger blev på en sær måde aldrig rigtigt registrerede i samtiden. Der synes aldrig at have været overvejet egentlige alternativer til udviklingen. Der var måske heller ingen. Men at forvandlingerne ikke har fået bugt med de manges drømme om at omgås et stykke jord, demonstrerer de hundredtusindvis af parcelhushaver, der blev anlagt i 1960erne. Alle de små parceller bliver puslet og plejet af fraflyttere i flere generationer, der stadig vil forme et lille stykke privat natur. Som et tavst sprog der ikke kan finde ord. Og på gavlen af det moderne parcelhus hænger hammelstokke og svingler og andre museumsgenstande, som gamle jernbeslåede vognehjul af egetræ, fra landboens tid. Det romantiserede billede af »ude på landet« ruller videre på nye skærme.

Vognehjulet er som et øje, der spejder tilbage mod det, der var, og som stadig er en virksom drøm. Måske spejder det også fremad, ind i en endnu ikke realiseret drøm om at landbokulturens økologiske balanceopfattelse vil komme til at gå hånd i hånd med de moderne tider.

Forandringerne i provinslivet, især de tilværelsesmæssige omvæltninger som fulgte med de teknologiske og økonomiske ændringer, er i øvrigt blevet

*Og mellem hjulets eger / går stjerneblink og måneskin, / og milde vinde hver,
/ mens barnet slumrer ind.» (Jeppe Aakjær).*

gjort til genstand for tematisering i en række skønlitterære værker, der er udkommet inden for de seneste 10–15 år. Af de forfattere, som således på kunstnerisk vis behandler nogle af de opståede erfaringskonflikter, vil jeg her som eksempler opremse Kirsten Thorup, Arthur Krasilnikoff, Knud Erik Pedersen, Jørgen Christian Hansen, Anne Marie Løn, Gynther Hansen, Marianne Larsen og Knud Sørensen. Det er forfatterskaber, der alle som vognhjulet på den moderne byhusgavl, spejder søgende ind i det særegne mellem tradition og modernitet i dansk kultur- og bevidsthedshistorie.

Litteratur:

Arv og Eje, årbøgerne 1976, 1986–87, 1988, 1989.

Balle-Petersen, Poul: »Gården, slægten og naboerne«. Folk og Kultur 1980.

Berger, John: Svinets jord. (Pig Earth, London 1979). Århus 1983.

Bjørn, Claus m. fl.: Det danske landbrugs historie, bd. 3, 1810–1914. Odense 1988.

Bourdieu, Pierre: Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft. Frankfurt a. M. 1987.

Clausen, H. P.: »Hvor længe varede det 19. århundrede kulturelt?« Det lærde Selskabs publikationsserie, hæfte 1. Århus 1973.

Cohen, Phil.: »Subcultural Conflict and Working Class Community«, Working Papers in Cultural Studies, vol. 2. Birmingham 1972.

Christiansen, Palle Ove: En livsform på tvangsauktion? Kbhvn. 1982.

Danmarks Statistik: Danmark i 30 år. Statistisk oversigt 1958–1988. Kbhvn. 1990.

- Danmarks natur. Bind 9: Det bebyggede land. Kbhvn. 1981.
- Falk, Jørn: »Et jævnt og muntert virksomt Liv paa Jord«. Vor uforbrugte kulturarv fra det nitende århundrede. Kbhvn. 1980.
- Frandsen, Johs. Nørregaard: »Den danske landbokulturs storhed og sammenbrud«. Tijdschrift voor Skandinavistiek, Jaargang 10, nr. 1-2. Groningen 1989.
- Hansen, Svend Aage og Ingrid Henriksen: Dansk Socialhistorie 1940-83: Velfærdsstaten. Kbhvn. 1980.
- Højrup, Thomas: Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering. Kbhvn. 1983.
- Jensen, Bent og Knud Sørensen (red.): En ny tids bonde. Kbhvn. 1988.
- Kastrup, Anne Marie og Ivar Lærkesen: Rindalismen. En studie i kulturmønstre, social forandring og kultursammenstød. Kbhvn. 1979.
- Knudsen, Ulla Skovsbøl: Vi der valgte landet. Århus 1988.
- Kritik, nr. 56 og 57. 1981.
- Lehrmann, Ulrik: »Litteraturlæsning i den åndelige egnsudviklings tid«. Folk og Kultur 1989.
- Møllgaard, Johs.: Landbrugets livsformer. Kbhvn. 1984.
- Mørch, Søren: Den ny Danmarkshistorie 1880-1960. Kbhvn. 1982.
- Nellemann, George (red.): Dagligliv i Danmark i vor tid, bind 1-2. Kbhvn. 1988-89.
- Pedersen, Erik Helmer: Det danske landbrugs historie, bind 4, 1914-1988. Kbhvn. 1988.
- Rosenbeck, Bente: Kvindekøn. Den moderne kvindeligheds historie 1880-1980. Kbhvn. 1987.
- Sass, Hans-Henrik (red.): Mellem land og by - om landdistrikt og levevilkår. LOK-studiebøgerne. Kbhvn. 1985.
- Schmidt, Povl og Jørgen Gleerup: Rids af offentlighedsformernes udvikling i Danmark 1660-1901. Odense 1982.
- Solvang, Gunnar: Husmandsliv. Odense 1984.
- Sørensen, Knud: Danmark mellem land og by. Kbhvn. 1988.
- Wolf, Eric: Bønder. En socialantropologisk oversigt over bondesamfundets udvikling. (1966), Kbhvn. 1973.
- Zenius, Marianne: Landbokvinden i det 20. århundrede. Kbhvn. 1982.
- Østergaard, Uffe: »Bønder og danskere«. Historien i kulturhistorien. Århus 1988.

Summary

When farm life became a town in the country. An essay on the transformation of agricultural life style concepts

The article examines and describes the development of life styles concepts in Danish farm culture over the past 100 years.

Danish agriculture experienced a unique development toward the end of the 19th century. The establishment of a financial type of cooperation - usually referred to as the co-operative movement - allowed the individual farmer to remain an independent producer on a small scale, while enabling him at the same time to produce competitively on a large scale for the international market through the jointly owned manufacturing plants.

Agriculture is not only the main industry in Denmark during the first half of the 20th century. It has also become the focus of a certain life style based on both tradition and modern developments. A Danish agriculturist is therefore neither a peasant nor a farmer: He's both. His unique way of life that differs fundamentally from urban ones is gradually turned into an ideological structure - a self-affirming myth - for its foundation is gradually altered by other developments in society at large.

During the decades from 1950 to 1970 we are witnessing the breakdown of the farmer's way of life. The traditions of agriculture are unable to withstand the pressure from the surrounding society now entering the urban and industrialized era. The result of this collapse is a breakdown in the identity of large groups within society, namely those who had been born and raised on farms. Their identity had been tied so closely to agriculture and its traditions that the country population is facing the urban life style culturally stripped, so to speak.

The article presents an analysis of the various life style concepts linked to or originating from farm life, and in addition examines the transformation of traditional farm life into the urban life style of the 1960s.